

LESZEK BEDNARCZUK

Kraków

SCHEMATY KATEGORIALNE CZASOWNIKA KATEGORIE I POZIOMY JĘZYKA

Kategorie językowe są różnie rozumiane w językoznawstwie, niekiedy kwestionuje się nawet ich zasadność (LAKOFF, JOHNSON 1980/1988). Jeżeli jednak będziemy się tym pojęciem posługiwać, to w rachubę wchodzić mogą następujące ich właściwości: (1) nazwa – termin przyjęty w obiegu naukowym, (2) treść kategorialna – ogólne znaczenie określające klasę zjawisk, do których się odnosi, (3) wykładniki formalne – cechy i ich odpowiednie konfiguracje, (4) funkcja w systemie, (5) realizacja pragmatyczna, (6) regularność – obecność tych właściwości w poszczególnych egzemplarzach danej kategorii.

Nie wszystkie spośród wymienionych składników dadzą się wyróżnić na odpowiednich poziomach systemu językowego. Przyjmując jednak zasadę izomorfizmu (KURYŁOWICZ 1949, 1965), można mówić o pewnych cechach kategorialnych, których kombinacje tworzą odpowiednie jednostki, a te z kolei układają się w określone struktury; na przykład na poziomie fonologicznym będą to: cechy dystynktywne → fonemy → sylaby (BEDNARCZUK 1983). W wypadku czasownika w rachubę wchodzi następujące poziomy i rodzaje kategorii: morfologia – klasy leksykalno-semantyczne; morfosyntaktyka – tryby, statusy, czasy, aspekty, osoby (ich liczby i rodzaje), strony; składnia – funkcje w zdaniu; pragmatyka – relacja między nadawcą a odbiorcą komunikatu.

Celem przedstawionych niżej uwag jest próba schematycznej charakterystyki podstawowych kategorii czasownika w perspektywie typologicznej, w szczególności ukazanie implikacji między paralelnymi kategoriami różnych poziomów języka oraz pomiędzy różnymi kategoriami tego samego poziomu. Główna uwaga zostanie skupiona na kategoriach morfosyntaktycznych, które wyodrębniają czasownik jako część mowy.

W węższym rozumieniu części mowy istnieją tylko w językach posiadających wyrazy morfologiczne, tzn. zbudowane według określonego schematu, w którym morfemy gramatyczne pozostają w ścisłym związku z morfemami leksykalnymi

(MILEWSKI 1962:31-34). Jeżeli w danym języku występują w szerszym zakresie tzw. morfemy luźne (takie jak rodzajnik, przyimek gramatyczny, czasownik posiłkowy), a ten sam leksem bez zmiany formy może pełnić różne funkcje składniowe (jak np. w języku angielskim), to części mowy są tu członami syntaktycznymi, a wyrażane być mogą także przez konstrukcje peryfrastyczne, np. przez formy złożone w czasowniku. Z drugiej strony istnieją języki, w których cechy kategoriale czasownika odnoszą się do orzeczenia (imiennego). Jak stwierdza MEŠČANINOV (1949:38-47), w językach samojedzkich rzeczownik i przymiotnik użyte w funkcji predykatywnej odmieniają się przez osoby; podobne zjawisko jest marginalnie znane w języku polskim, np. 1. sg. *dobry-m*, 2. sg. *dobry-ś*, 1. pl. *dobrzy-śmy*, 2. pl. *dobrzy-ście*. W języku jurackim z grupy samojedzkiej orzeczenie odmienia się przez osoby, czasy, aspekty, tryby i strony, przy czym dwie ostatnie kategorie występują tylko w orzeczeniach czasownikowych. Podobne zjawisko jest znane w wielu innych językach świata, a np. w niektórych językach kaukaskich również tryb i strona mogą odnosić się do orzeczenia imiennego.

Wynika z tego, że części zdania (w naszym wypadku orzeczenie wobec czasownika) są hierarchicznie nadrzędne względem części mowy, które wywodzą się z klas leksemów najbliższych znaczeniowo odpowiednim funkcjom składniowym. Jak zauważa MEŠČANINOV (1949:179-190) czasowniki są nazwami *p r o c e - s ó w*, a ich znaczenia kategoriale można, w moim przekonaniu, sprowadzić do trzech grup nadrzędnych: (1) kategorie *m o d a l n e*, odnoszące proces do rzeczywistości, (2) kategorie *t e m p o r a l n e*, sytuujące go w czasie, (3) kategorie *u c z e s t n i c t w a*, wskazujące na uczestników procesu.

1. Kategorie modalne

Wyrażają postawę nadawcy wobec treści komunikatu. Treść ta może być oceniona, tzn. odniesiona do rzeczywistości, jako prawdziwa, konieczna, pożądana, upragniona, możliwa, uwarunkowana, dozwolona, nieoczekiwana itp. Zjawisko modalności ma swoje wykładniki na różnych poziomach systemu językowego: kontur prozodyczny, postać morfologiczna, konstrukcja zdania (prostego i złożonego), specjalne leksemy i "luźne" morfemy, sygnały niewerbalne.

Najważniejszą kategorią modalną czasownika jest tryb, w niektórych językach także status, a na poziomie leksykalnym tzw. techniki modalne. Sam termin "modalność" odnosi się do pragmatycznej interpretacji treści zdania.

W językach indoeuropejskich liczba w pełni zgramatyzalizowanych (syntetycznych) trybów jest ograniczona, np. w języku hetyckim był tylko *indicativus* i *imperativus*; w pozostałych językach spotykamy po trzy lub więcej trybów. Swoisty rekord osiągnął język albański, w którym doliczyć się można aż sześciu

trybów wyraźnie zróżnicowanych funkcjonalnie. Na przykład w dialekcie Dushmani, opisanym przez CIMOCHOWSKIEGO (1951:204-206), *i n d i c a t i v u s*, jak wszędzie, nazywa czynność rzeczywistą, *i m p e r a t i v u s* – nakaz lub zakaz (*prohibitivus*), *c o n i u n c t i v u s* (*subiunctivus*) – możliwość, *o p t a t i v u s* – życzenie (niezależne lub uwarunkowane treścią zdania podrzędnego), *a d m i r a t i v u s* – zdziwienie lub brak pewności (*auditivus*). Autor nie wspomina o *c o n d i t i o n a l u* (włączanym niekiedy w system czasów przyszłych ze względu na swoją budowę), który w albańskim oznacza, że (nie)spełnienie czegoś zależy od innej czynności; tryb ten występuje głównie w następniku nierzeczywistego okresu warunkowego.

W opisach języków nieindoeuropejskich wymienia się niekiedy (np. w językach australijskich) aż 30 trybów, są to jednak raczej nacechowane modalnie rodzaje czynności, czyli tzw. techniki modalne. W zinterpretowanym językoznawczo i filozoficznie przez WHORFA (1938/1982:165-180) języku hopi (Arizona) istnieje siedem trybów, z których jeden jest neutralny i występuje w zdaniu niezależnym, a pozostałe wyrażają stosunki spełniane w językach indoeuropejskich przez spójniki podrzędne (por. dla innych języków indiańskich: MILEWSKI 1954), można je więc nazwać trybami zależnymi. Poza trybami w języku hopi występują cztery *s t a t u s y* czasownika: afirmatywny, negatywny, pytajny i nieokreślony, które według B. L. Whorfa określają logiczną jakość procesu wyrażanego przez czasownik; są to więc odpowiedniki modalności składniowych w językach indoeuropejskich, bowiem jedne i drugie odnoszą się do treści orzeczenia. Zauważyć tu można, że struktura pytania i negacji w języku angielskim, francuskim i np. baskijskim tworzy koniugację peryfrastyczną porównywalną z czasami złożonymi w tych językach, czyli to, co w hopi jest wyrażane morfologicznie, w wymienionych trzech językach jest realizowane na poziomie morfosyntaktycznym. Ponadto w języku hopi występuje dziewięć modalności (z nich jedna neutralna – oznajmująca), które B. L. Whorf nazywa *t e c h n i k a m i m o d a l n y m i*, a ze względu na ich leksykalno-semantyczny charakter można je zestawiać z *r o d z a j a m i c z y n n o ś c i* w grupie kategorii temporalnych.

Z punktu widzenia zdania złożonego kategorie modalne czasownika dzielą się na takie, które występują tylko w zdaniu niezależnym (np. *imperativus*); takie, które są właściwe dla zdania podrzędnego (np. koniugacja podrzędna w językach nowoceltyckich, orzeczenie podrzędne w tureckim czy wspomniane tryby zależne w hopi), oraz takie, które są dopuszczalne w obu typach zdań, ale zmieniają swą funkcję w hipotaksie (BEDNARCZUK 1971:22-32, 45-94, 155-160).

Wyrażane przez tryby kategorie modalne czasownika dla języków indoeuropejskich można przedstawić w następującej tabeli:

| tryb | zdanie niezależne | zdanie zależne (hipotaksa) |
|--------------------------------|--|-------------------------------|
| indicativus | modalność neutralna | |
| imperativus | żądanie, rozkaz | – |
| optativus | życzenie | cel |
| conditionalis | możliwość | warunek |
| coniunctivus (subiunctivus) | przypuszczenie, niepewność, wątpliwość | |
| auditivus* (testimonialis) | brak pewności | |
| admirativus** | zdziwienie, zaskoczenie, niepewność | |

* Występuje w języku bułgarskim, macedońskim, a poza tym w tureckim dla przekazywania wiadomości zasłyszanych, których nadawca nie był świadkiem.

** W języku albańskim pełni także funkcję auditivu (ma jednak szerszy zakres); poza tym znany jest np. w czerkieskim w postaci koniugacji syntetycznej (MEŠČANINOV 1949:76).

2. Kategorie temporalne

Sytuują proces nazywany przez czasownik w obrębie czasu i mają swoje wykładniki na poziomie leksykalno-semantycznym (rodzaje czynności), morfosyntaktycznym (czasy i aspekty), składniowym (perspektywa czasowa zdania) oraz pragmatycznym (rama czasowa aktu mowy).

Mimo że czas uważa się za najważniejszą kategorię czasownika, istnieją języki, w których nie ulega on gramatyzacji. W opinii WHORFA (1938/1982:165-180) w języku hopi nie ma językowej różnicy między przeszłością a teraźniejszością, istnieją tam tylko asercje: sprawozdawcza (teraźniejszo-przeszła), ekspektywna (zbliżona do indoeuropejskiego futurum) oraz nomiczna (stwierdzanie prawd ogólnych). Z drugiej strony MEŠČANINOV (1949:59-72) stwierdza, że w niektórych językach czas zlewa się z aspektem (autor ma tu na myśli rodzaj czynności) i może się odnosić także do predykatów imiennych. Aspekty w funkcji czasów występują w klasycznym języku arabskim, gdzie indoeuropejska opozycja "praesens/perfectum" jest wyrażana przez "współczesność/uprzedniość" (KURYŁOWICZ 1977:54).

Dla sprecyzowania relacji między czasem a aspektem ważne jest dokonane przez BENVENISTE'a (1959) oddzielenie dwu planów wypowiedzi: (1) historycz-

nego oraz (2) planu dyskursu, zakładającego obecność nadawcy i odbiorcy komunikatu, przy czym czynność dokonana (fr. *accompli*) i uprzednia (fr. *antériorité*) odnoszą się do planu historycznego, lecz druga z nich występuje tylko w zdaniu podrzędnym, co w terminologii tradycyjnej nazywa się "czasem względnym". Jak uważa KURYŁOWICZ (1972), między dokonanością a uprzedniością istnieje związek wewnętrzny, widoczny np. w polskim imiesłowie czynnym przeszłym, gdzie *napisawszy* (dokonaność) = franc. *avant écrit* (uprzedniość).

O ile czas gramatyczny służy do aktualizacji wydarzeń wobec momentu mówienia (czas dekjtyczny) lub jakiegoś momentu na linii czasu (czas historyczny) albo wobec czasu wyrażanego przez inny czasownik (czas względny), to aspekt gramatyczny w sławistycznym rozumieniu lokalizuje daną czynność w sposób subiektywny (KOSCHMIEDER 1934, 1987). Jak sądzi BECHERT (1982), w językach nominatywnych akt mowy osadzony jest w teraźniejszości, implikuje więc aspekt niedokonany, natomiast w językach ergatywnych, konstrukcja ta wymaga (jest normalna, częstsza) czasu przeszłego, implikuje więc aspekt dokonany. Podobnie czasy względne, właściwe zdaniu podrzędnemu, implikują uprzedniość, więc dokonaność, i dlatego prawdopodobnie w językach południowosłowiańskich w zdaniu podrzędnym występuje tylko futurum syntetyczne (dokonane).

W niektórych językach aspekt odnosi się nie tylko do czasownika, lecz całego orzeczenia; tak właśnie można interpretować w języku polskim repartycję *być/zostać* występujących w funkcji łącznika w orzeczeniu imiennym. Opozycja aspektowa rozciąga się również na rzeczowniki dewerbalne: *pisanie/napisanie*, a z kolei jest nieobecny w czasownikach modalnych i stanowych, które nie mają form dokonanych (LASKOWSKI 1984:130-131).

Semantycznie aspekt słowiański może być interpretowany jako rodzaj czynności "kursoryczny/kompleksywny", bliski jest więc opozycji "iterativum/semelfactivum", ale nie pokrywa się z nią, bo – jak wykazał KUČAŁA (1966) – w języku polskim obok iterativów niedokonanych istnieją także dokonane. Różnica polega również na stopniu gramatykalizacji (regularność aspektu). Niekiedy rodzaje czynności nazywa się aspektami leksykalnymi (por. ŚWIĄTKOWSKA 1987:54). Jeżeli więc któryś z wyróżnionych niżej rodzajów czynności ulega gramatykalizacji, tzn. pojawia się regularnie przy wszystkich lub w większości leksemów czasownikowych, to należy go uznać za aspekt w szerokim, nieslawistycznym rozumieniu. W językach indoeuropejskich mogą to być następujące opozycje: *d u r a t y w n o ś ć* – w angielskim; *d y s t a n s* – we włoskim (*passato prossimo/remoto*), francuskim (*passé récent* i *futur prochain* wobec innych czasów); *o k r e ś l o n o ś ć* w grece (*aoryst/perfectum*), francuskim (*passé simple/composé*). Wszystkie one wraz ze słowiańską (*n i e*) *d o k o n a n o ś c i ą* mogą być sprowadzone do wspólnej opozycji nadrzędnej, której członem nacechowanym będzie *d e t e r m i n a c j a t e m p o r a l n a*,

a więc dokonaność, kompleksowość, uprzedniość, bliskość, określoność, duratywność. Jeżeli dodamy do tego te opozycje semantyczne, które nie ulegają gramatyzacji, to kategorie temporalne w językach indoeuropejskich można będzie sprowadzić do następującego schematu:

| nazwa opozycji | rodzaj czynności (aspekt) |
|--|--|
| perfektywność (sposób zakończenia procesu) | dokonaność (perfectivum)/niedokonaność (imperfectivum) |
| sposób ujmowania procesu | kompleksowość/kursoryczność |
| uprzedniość (stosunek do innego procesu) | uprzedniość/współczesność |
| dystans wobec momentu mówienia | bliskość/odległość |
| stopień określoności procesu | określoność/nieokreśloność |
| faza procesu | wstępująca (inchoativum)/zstępująca (terminativum) |
| sposób trwania | ciągły (durativum)/zwyczajowy (habitualis) |
| powtarzalność procesu | wielokrotny (iterativum)/jednokrotny (semelfactivum) |

3. Kategorie uczestnictwa

Terminem tym będziemy określać te kategorie werbalne, które w akcji mowy odnoszą się do jego uczestników: "nadawca/odbiorca" oraz do relacji między nimi wyrażanej przez czasownik.

W płaszczyźnie semantycznej idzie tu o pojęcie "agens/pacjens" i o wyrażające relacje między nimi określenia procesów jako "aktywne/pasywne", "tranzytywne/intranzytywne", "osobowe/nieosobowe", "określone/nieokreślone", które wszystkie można by nazwać *s p o s o b a m i o z n a c z a n i a*, na wzór średniowiecznych *modi significandi*.

W płaszczyźnie składniowej relacji "agens/pacjens" odpowiada opozycja "podmiot/dopełnienie (bliższe)", ale tylko w językach nominatywnych, natomiast w ergatywnych podmiot jest identyfikowany z pacjensem, a dopełnienie nie występuje, zaś agens stoi w specjalnym przypadku zależnym zwanym ergatiwem (GOŁĄB 1958).

W płaszczyźnie morfosyntaktycznej relacja "nadawca/odbiorca", "agens/pacjens", "podmiot/dopełnienie (bliższe)" ma swoje wykładniki w postaci osoby czasownika oraz jej liczbie i rodzaju (który uzewnętrznia się np. w formach czasu przeszłego w języku polskim). W językach indoeuropejskich osoba czasow-

nika jest wykładnikiem podmiotu, ale w innych językach, np. uralskich, kaukaskich, również dopełnienie może mieć swój wykładnik w czasowniku jako tzw. koniugacja obiektywna, jeśli jest określone (ogarnięte przez czynność). Jak zauważył MILEWSKI (1949:329-330), opozycja między koniugacją subiektywną (intranzytywną) a obiektywną (tranzytywną) znajduje paralelę w odróżnianiu czasowników nieprzechodnich (z *être*) od przechodnich (*avoir*) w językach zachodnioromańskich. Natomiast semantycznej kategorii (in)tranzytywności i składniowej dialezie odpowiada na poziomie morfosyntaktycznym kategoria strony, która jest najbardziej charakterystyczną właściwością czasownika (MEŠČANINOV 1949:93-118).

Oparte na kategorii strony klasy znaczeniowe czasownika można uszeregować w pewien ciąg na zasadzie "malejącej aktywności": 1) aktywne, przechodnie, obiekt określony, 2) aktywne, przechodnie, obiekt nieokreślony lub nieobecny, 3) aktywne, przechodnie, zwrotne, 4) aktywne, nieprzechodnie, 5) stanowe, nieprzechodnie, 6) predykat nominalny, ujęcie nieprocesualne. Związek grupy (1-2) oraz (3-4) widoczny jest we wspomnianej wyżej repartycji romańskiej między *avoir* (1-2) i *être* (3-4).

Kategorie uczestnictwa na poszczególnych poziomach języka można przedstawić w sposób następujący:

| semantyka | morfosyntaktyka | składnia | pragmatyka |
|-----------------------|-------------------------------|---------------------|------------------------------------|
| agens/pacjens | osoba podmiotu/dopełnienia | podmiot/dopełnienie | nadawca/odbiorca |
| sposoby oznaczania | strona | diateza | relacja między nadawcą/odbiorcą |

Podsumowanie

Jak wynika z powyższego przeglądu, większość kategorii werbalnych w językach indoeuropejskich, i kilku innych rodzinach językowych, można w pewnym uproszczeniu sprowadzić do trzech klas nadrzędnych realizujących się we wszystkich poziomach języka obejmujących czasownik.

Schemat kategorii werbalnych

| poziomy języka | leksykalno- -semantyczny | morfo- -syntaktyczny | składniowy | pragmatyczny |
|-------------------|-----------------------------|-------------------------|-------------------------------|-----------------------------------|
| modalne | techniki modalne | tryby, statusy | modalności | postawa nadawcy wobec odbiorcy |
| temporalne | rodzaje czynności | czasy, aspekty | perspektywa czasowa zdania | rama czasowa aktu mowy |
| uczestnictwa | sposoby oznaczania | osoby, strony | diateza | uczestnicy aktu mowy |

NOTA BIBLIOGRAFICZNA

- BECHERT J.: Ergativnost' kak isxodnyj punkt izučeniija pragmatičeskoj osnovy grammatičeskix kategorij. "Novoje v zarubežnoj lingvistike" (Moskva) 11:1988 s. 411-431.
- BEDNARCZUK L.: Indo-European Parataxis. Kraków 1971.
- BEDNARCZUK L.: Miejsce morfosyntaktyki w opisie języka. "Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 40:1983 s. 35-44.
- BENVENISTE E.: Les relations de temps dans le verbe français. "Bulletin de la Société de Linguistique" 54:1959 s. 68-82.
- CIMOCHOWSKI W.: Le dialecte de Dushmani (Description de l'un des parlers de l'Albanie du Nord). Poznań 1951.
- GOŁĄB Z.: Problem podmiotu. "Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 17:1958 s. 19-66.
- JAKOBSON R.: Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb. Russian Language Project. Harvard University 1957.
- KAROLAK S.: Składnia wyrażeni predykatywnych. W: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Cz. 1: Składnia. Warszawa 1984 s. 11-211.
- KOSCHMIEDER E.: Nauka o aspektach czasownika polskiego. Wilno 1934.
- KOSCHMIEDER E.: Aspektologie des Polnischen. Neuried 1987.
- KUCAŁA M.: Rozwój iteratiwów dokonanych w języku polskim. Kraków 1966.
- KURYŁOWICZ J.: La notion de l'isomorphisme. "Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague" 5:1949 s. 48-60.
- KURYŁOWICZ J.: On the Law of Isomorphism. "Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 23:1965 s. 35-47.
- KURYŁOWICZ J.: Miejsce aspektu w systemie koniugacyjnym. W: Symbolae polonicae in honorem S. Jodłowski. Kraków 1972.
- KURYŁOWICZ J.: Problèmes de linguistique indo-européenne. Kraków 1977.
- LAKOFF G., JOHNSON M.: Metaphors We Live. Chicago 1980 (przekład T. P. Krzeszowski: Metafory w naszym życiu. Warszawa 1988).
- LASKOWSKI R.: Fleksja – zagadnienia ogólne. W: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Cz. 2: Morfologia. Warszawa 1984 s. 97-163.
- MEŠCANINOV I.: Glagol. Moskwa–Leningrad 1949.
- MILEWSKI T.: [rec.] I. Meščaninov. Glagol. "Lingua Posnaniensis" 1:1949 s. 303-335.
- MILEWSKI T.: Odpowiedniki indoeuropejskich zdań złożonych w językach Indian amerykańskich. "Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 13:1954 s. 117-146.
- MILEWSKI T.: Założenia językoznawstwa typologicznego. Tamże 21:1962 s. 4-39.
- ROKOSZOWA J.: Czas a język (o asymetrii reguł językowych). Kraków 1989.

- ŚWIĄTKOWSKA M.: L'imparfait en français moderne (Contribution à l'étude du temps et de l'aspect).
Kraków 1987.
- WHORF B. L.: Some Verbal Categories of Hopi. "Language" 14:1938 s. 275-286 (przekład T. Hołówka:
Język, myśl, rzeczywistość. Warszawa 1982 s. 165-180).

KATEGORIALE SCHEMATA DES VERBS

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Artikel stellt einen Versuch dar, die Grundkategorien des Verbs vom typologischen Standpunkt her schematisch zu charakterisieren, wobei Implikationen zwischen parallelen Kategorien auf verschiedenen Sprachebenen sowie zwischen verschiedenen Kategorien auf der gleichen Ebene aufgezeigt werden.

Im Mittelpunkt der Betrachtung stehen morphosyntaktische Kategorien, die das Verb von anderen Wortarten unterscheiden. Kategoriale Verbbedeutungen werden auf drei übergeordnete Gruppen zurückgeführt:

1. m o d a l e Kategorien, die den Prozeß auf die Wirklichkeit beziehen,
2. t e m p o r a l e Kategorien, die ihn zeitlich zuordnen,
3. K a t e g o r i e n d e r B e t e i l i g u n g, die auf die Teilnehmer des Prozesses verweisen.

Die genannten Kategorien werden auf allen Sprachebenen realisiert, die das Verb erfassen – sowohl auf der lexikalisch-semantischen als auch morphosyntaktischen, syntaktischen und pragmatischen Ebene.

Übersetzt von E. Krukowska